

BENEDICT SPINOZA (1632-1677)

Ford.: Füsti-Molnár Szilveszter

Spinoza Amsterdamban született, és egy zsidó közösségben nevelkedett, ahonnan 24 évesen nézeteiért kizárták. Többek között Maimonides és Descartes határozták meg gondolkodását, mellyel kihívásokat támasztott az ortodox zsidó teológia számára. A zsidó vezetők éppen ezért kiátkozták. Ekkor cseréli fel héber Baruk nevét a latinított Benedictre. Spinoza egyszerű életet élt, lencsecsizolásból tartotta el magát. Feltehetően az üvegpör belélegzése annyira megkárosította tüdejét, hogy 43 évesen meghalt. Toleránsnak és szeretetre méltónak ismerték. A pénz és a presztízs nem különösebben foglalkoztatta. 1673-ban visszautasította a Heidelbergi Egyetem katedráját, mivel úgy gondolta, a nyilvánosság megfosztaná teljes vélemény szabadságától. Kortársai és a későbbi gondolkodók ateizmussal vádolták, legalábbis úgy vélekedtek róla, mint aki nem látja tisztán a különbséget Isten és a világ között. Bár a német romantikusok (Lessing, Goethe, Herder és mások) úgy gondoltak rá, mint aki az istenitől megmérgezett. Schleiermacher és Hegel volt az, aki elismerőleg nyilatkozott róla. Bertrand Russel így ír róla: „Spinoza a nagy filozófusok közül a legnemesebb és legszeretreméltóbb.”¹

Spinoza kiindulási pontokat vagy premisszákat állított fel, amelyek feltételezéseken alapultak, és ezekből a premisszákból vezette le deduktív módon a logikai igazságokat. Descartes-t juttatja eszünkbe. Mintha egy kaland bontakozna ki felfedezhető új területekkel, Spinoza *ab initio* akar filozofálni, új kiindulási pontot keres, és közben visszatér a sablonhoz. Módszereiben hasonlított Descartes-hoz. Spinoza monista volt. Descartes dualista szemléletét az anyagra és szellemre vonatkozólag nem fogadta el. Spinoza számára minden egy és az egy maga Isten. „Isten az okozója mindennek, ami benne van”. Deduktív monista szemlélete mellett látta, ahhoz, hogy népszerű legyen, nem mellőzheti a mechanisztikus determinizmust a morális választások során felmerülő kérdések megválaszolásánál. A newtoni modell Istent teszi a világegyetem megteremtőjévé, aki a természeti törvényekre bízta annak működését. A tudomány feladata, hogy felfedezze ezeket

¹ Bertrand Russel, *A History of Western Philosophy* (New York: Simon and Schuster, 1972), p.569

a törvényeket. Spinoza azonban egy olyan magasabb rendű metafizikai megértésre törekedett, amelyben a valóság minden eleme egyesülhetett volna. Számára Isten és a természet azonos. Mindaz, amit érzékelünk, az egynek és így az egésznek a része. A vallás és a filozófia csak különböző megközelítései az isteninek. A filozófia alapja a racionális megértés, míg a vallás az isteni akaratnak való engedelmesség és tiszteletadás. A vallásnak és filozófiának inkább a kegyességre kellene koncentrálnia, mint a racionális dogmatikus ortodoxiára (amely babonasághoz és dogmatizmusához vezethet). Az emberi felelősséghez és jogokhoz hozzátartozik a véleményesszabadság. Az államnak törekedni kell arra, hogy megőrizze ezt a szabadságot.²

Teológiai-politikai értékezése (1670)

Ahogy a cím is rámutat, Spinoza ebben a tanulmányában arról beszél, hogy hogyan hozható kapcsolatba a vallás és politika. Kiatkózása arra a felismerésre jutatta, hogy a vallás könnyedén elnyomó rendszerré válhat. Bár a helyes bibliamagyarázat - értelmezése szerint - meghagyja a teológián vagy valláson belül érveink szabadságát és önállóságát. Az isteni kijelentés és a filozófiai vizsgálatok „más-más alapokon állnak”³ Spinoza egyike volt azoknak, akik elsőként használták a történetkritikai módszert a Biblia tanulmányozásához. Úgy véli, hogy a Biblia azon „népszerű bölcsességek” gyűjteménye, azon alapvetően a hitre és engedelmességre épülnek, nem pedig racionális igaz-

ságokra. A hit és értelem, teológia és filozófia, etika és racionalitás határozott szétválasztásával megoldottnak látta a régi skolasztikus problémát, ami az isteni kijelentés és az emberi értelem között állt. Ez a látásmód - úgy tűnik -, az emberi érvelés autonómiáját részesíti előnyben az isteni kijelentéssel szemben. Spinoza szerint az értelem is az isteni része és isten ajándéka. Úgy gondolta, ha a racionalitást az érvelésre és filozófiára, az etikát az isteni kijelentésre és vallásra bízuk, akkor előrehaladásunk zökkenőmentesebb lesz.

Azt mondta, hogy a természetet a küzdelem és az önfenntartás dominálja, az emberi társadalom számára ellenben szükség van etikai törvényekre és az igazságosságokra is, melyek csak egy kormánynak adott hatalommal biztosítható. Úgy látszik, Spinoza bízott a demokráciában és a demokratikus kormányzat hatalmában mind az időszakos,

² További összefoglalást lásd S. Shakian, *Outline-History of Philosophy* (New York: Barnes and Noble, 1968).

³ Egy másik összefoglalás Richard A Muller, *Benedict Spinoza, in Great Thinkers of the Western World*, ed. Lsn P McGreal (New York: Harper Collins, 1992).

mind a spirituális dolgokat nézve. Az állam törvényei az igazságra és a vallás külső formáira felügyelnek, míg a belső kegyesség mindig a lelkiismeret függvénye. Amíg az „igazságos kormányzat célja a szabadság”, addig a lelkiismereti és szólásszabadság is biztosított az élet minden területén. Az utálatnak, a gyűlöletnek, a csalásnak, a féltékenységnek és az igazságtalanságnak, akár világi akár vallásos közegről is legyen szó, az állam által garantált szabadság kontrollja alá kell esnie.

Spinoza politikai gondolatai Hobbes tanításaiban gyökereznek. Ilyen például az az elképzelés is, hogy a természet bármely állapotát is nézzük, nem találunk benne etikai normákat, mivel azokat mindig a társadalom törvényei határozzák meg, amiket az ember dolgoz ki. Ugyanígy az egyház állam alá rendelése is sokban hasonlít a hobbesi gondolatokhoz.

Etikája

Fő művének címe *Etika geometriai módszerekkel bizonyítva*, melyet halála után 1677-ben adtak ki. Ebben a műben az etikánál többről van szó. Isten identitásával és egzisztenciájával, az emberi értelem, érzelem és az emberi szabadság kérdéseivel foglalkozik. Intellektuális értelemben próbál meg egy új világképet kialakítani. A geometriai módszertan elnevezés arra utal, hogy folyamatos dedukcióval bontja elemeire a kiindulási alapelvet azért, hogy elérjen a végső célhoz, következtetéshez. A műve nagy részét a Q.E.D. (*quod erat demonstrandum* – amit bizonyítani kellett) -del fejezi be. Ez az írása három főrésze osztható I. metafizika, II. az emberi szenvedélyek és akarat pszichológiája, III. etika a két korábbi részre alapozva. Russell megjegyzi, hogy az első rész tulajdonképpen Descartes filozófiájának módosítása, míg a második rész pszichológiai vonatkozásai sokban emlékeztetnek Hobbesra, és csak a harmadik, az etikai rész az, ami igazán újat hoz, és így a legértékesebb.

Szubsztancia

Íme öt fogalom, melyek kulcsfontosságúak munkájában: szubsztancia, önmaga okozója (*causa dei*), attribútum, modusz és Isten.⁴ Olyan fogalmat ért szubsztancia alatt, melynek létrejöttéhez önmagán kívül semmire sincs szükség, tehát önmaga okozója. Spinoza azt írja,

⁴ McGreal, *ibid* p.220

hogy a szubsztancia önmaga által létezik, és saját magán keresztül jut megértésre.⁵

Meghatározása továbbmutat az ontológiai és episztemológiai dimenziók felé. A *modusz* meghatározás arra mutat rá, hogyan viszonyul a szubsztancia bármi máshoz. Mivel azonban minden szubsztancia valamilyen kapcsolatban van egymással, így minél nagyobbról van szó, annál több attribútumról beszélhetünk. Végül Spinoza arra a következtetésre jut, hogy létezik egy végtelen nagy szubsztancia végtelen sok attribútummal. Ezt az egyetlen szubsztanciát pedig Istennek hívjuk. „Istենen túl semmilyen szubsztancia sem gondolható el. Bármi, ami létezik, Istenben van, rajta kívül semmi sem lehet, és nem is gondolható el. ⁶ Isten így szükségszerűen van, létezésének okai pedig önmagában vannak. Isten kitölti mind az ontológiai (*causa Dei*), mind az episztemológiai dimenziókat (mindent tudó). Isten tehát azonosítható a „természettel”.

Spinoza mindezek után azt gondolta, megoldotta az anyag és szellem között fennálló karteziánusi dualizmust. A gondolkodás és kiterjedés két karteziánus szubsztanciája csupán az egyetlen alap szubsztancia attribútuma. Innentől kezdve valóban megszűnik a dualizmus problémája, de egy új is jelentkezik: a monizmus.

Isten és ember

Anzelm ontológiai érvelése Isten létezésével mellett elfogadott volt Spinoza idejében. Ez az érvelés azt tanítja, hogy mivel el tudjuk képzelni a legnagyobb dolgot, ami csak létezhet (és azt istennek hívjuk), így ez az örökkévaló és tökéletes létező valóságos. Már Aquinoi is rámutatott az érvelésben arra, hogy az elgondoltnál a valóságos létezésbe való ugrással tulajdonképpen a bizonyítás nem tölti be a célját. Mégis, az ontológiai érvelés egészen Kant kritikájáig megőrizte népszerűségét.⁷ Hosszú ideig állt az ontológiai érvelés a figyelem középpontjában újabb logikai fejtegetéseket szülve, melyek többnyire erősítették magát az érvelést is.⁸ Ezek az érvelések sokkal inkább „indikátorok”, mint bizonyítások, hiszen nem tudják elégségesen meghatározni, hogy miféle istenség létezik, vagy nem létezik. Egészen

⁵ Benedict de Spinoza, *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata*, angolra fordította R.H.M.Elwes, *The Ethics*, published in the *The Rationalist* (New York: Doubleday, 1960; 1990) p. 180.

⁶ Spinoza, *ibid*, p. 188.

⁷ Lásd Roger Scruton, *Spinoza* (Oxford: Past Masters, 1996)

⁸ Norman Geisler and Winfried Courdan, *Philosophy of Religion* (Grand Rapids: Baker, 1993), 7. fejezet: „Ontológiai érvelés”

logikusan érvelhetünk az örökkévaló isteni kiindulópont mellett, amit örökkévaló létezéséből adódóan nem is biztos, hogy jó kezdetként szemlélnünk. A szavak itt analógiák. Nehéz tagadni az ilyen vitákban, hogy a kiindulási pont esetleg dualisztikus, fény és árnyék, jó és rossz (tökéletesség hiánya) egy létezésen belül található meg. A dualista szemlélet előnye, hogy egyenlő mértékben tud magyarázatot adni a világban lévő jóra és rosszra. A teológia elsősorban teológiai, nem pedig logikai alapokon utasítja el a dualizmust.

Spinoza istene magában hordozza a végeket és végtelent. Isten a természet, ami teremtett (*natura naturata*) és egyben a teremtő természet is (*natura naturans*). Ez az Isten teljesen szabad, független és abszolút. Ebben a szemléletben Isten nem a transzcendens „más”, hanem sokkal inkább a természet istene, még ha végtelen kategóriákat is ölt. Mindaz, amit tudunk és tapasztalunk, része az Egynek. Végeredményben Spinoza ontológiai érvelését nem csak arra használja, hogy bebizonyítsa legalább egy dolog létezését (istenti szubsztancia), hanem arra is, hogy az Egy létezésén keresztül bebizonyítsa mindennek a létezését.

Spinoza a szabadság kérdésének vizsgálatakor egy absztrakt determinizmusról beszél, melynek lényege, hogy a determinizmus ellenére is lehetőséget lát a szabad választásra. Az elme szabadsága mellett érvel, melynek racionális érdeklődéssel kell uralnia az érzelmeinket. Így ír erről: „Csak a szabad ember lehet igazán nagyszerűvé másoknak is.”⁹ Hangsúlyozza továbbá a lelkiismeret szabadságát. Fel kell szabadítanunk magunkat az érzelmeink uralma alól, hogy megtaláljuk a megértés szabadságát és Isten szeretetét. Ugyanígy kell megtalálni a természet legtisztább, legalapvetőbb céljait és értelmét is. A filozófia (racionalitás) és vallás (Isten szeretete) különböző útjai ugyanahhoz a célhoz érkeznek el. Az Egy szubsztanciája, a természet, Isten és az Egész az, ami mindent determinál, nekünk azonban az a felelősségünk, hogy a jót és igazat keressük, ami azonos a racionálissal és morálissal. Az Egy adja a végső harmóniát isteni természeténél fogva. Az etikai fejlődés mindig az intellektualitás és szeretet függvénye. Az elméé az elsőbbség, nem pedig az akaraté. „Valóban az elmének hatalma van az érzelmeink felett, és azonkívül az értelem sokkal kevésbé van az érzelmeink alá rendelve, hiszen mindazt, amire szükségünk van, az eszünkkel értjük meg.”¹⁰ Nekünk mindent a *sub specie aeternitatis* (az örökkévalóság távlatában) kell szemlélnünk. El kell kerülnünk,

⁹ Spinoza, *ibid.*, p.369.

¹⁰ Spinoza *ibid.*, p.385.

hogy a dolgokat a részlegeshez igazítva mutassuk be. Arra kell törekednünk, hogy az Egészben, a végtelenben, az Egyben lássuk a dolgok megvalósuló harmóniáját.

A baj az, hogy mi mindent *sub specie durationis* (az idő aspektusai szerint) élünk meg. Nem lehetünk az időben szabadok, míg fel nem szabadulunk az idő alól. Ahhoz pedig, hogy az időtől függetleníteni tudjuk magunkat, az örökkévalót kell megragadnunk.

Spinoza értékelése teológusok számára

Spinoza azok közé a gondolkodók közé tartozik, akik megpróbáltak mindent az istenire alapozni, ezért fontos tehát tisztázni teológiához fűződő kapcsolatát. Elfogadta kora manicheista, materialista és determinista természettanát, ugyanakkor arra törekedett, hogy mindezt összeegyeztesse az istenivel és azzal az étellel, mely intuitív módon keresi az igazságot, sőt az Egyetlent. Spinoza Plotinoszra emlékeztet az Eggyel és az úgynevezett emanációval kapcsolatos elméletében, mely szerint minden az Egyből ered. Spinoza továbbá beépítette a sztoikusok és Newton metafizikájának manicheista determinizmusát a teológiába, Istenről és a világról alkotott elképzelésébe, attól eltekintve, hogy nem azt mondja, hogy Isten és világ, hanem Isten-világ.

A legfőbb teológiai probléma itt nem más, mint az, hogy Spinoza mindent a Logossal mint logikával, nem pedig Isten kijelentett szavával kapcsol össze.

Isten – egy mindenben és minden egyben

Spinoza filozófiája Istenben mint kiindulópontban gyökerezik, metafizikáját és teológiáját mégis elutasították a teológusok. Még Leibniz is félig-meddig eltitkolta Spinozába fektett intellektuális bizalmát. Nekünk sem szabad elutasítanunk Spinoza nézetét anélkül, hogy elgondolkoznánk rajta egy kicsit. Ha az anyagról kijelentjük, hogy az az energia egy formája, akkor azt is mondhatnánk, hogy a szubsztancia energia. Megpróbálhatnánk elképzelni, hogy Spinoza ontológiai monizmusa feltehetően összhangban van a monoteizmussal. Míg az egyetlen szubsztanciáról alkotott elképzelés összeegyeztethetetlen Isten és a teremtés közötti különbségtétellel, mely ennek következtében a panteizmus egy formája, elképzelhetjük, hogy megvan a módja annak, hogy úgy beszéljünk a teremtésről, mint Isten kiterjedése. Mindazonáltal a hagyományos teológia azt hangsúlyozza, hogy Isten teremtő munkája több, mint emanáció vagy a kiterjedés valamiféle analógiája. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy hasonlóság van Isten és a világ, kiváltképpen Isten tulajdonságai között, melyekről azt vallják,

hogy magukban rejtik az emberben és cselekedeteiben lévő istenképet. Ezek a jellegzetességek a következők: racionalitás, igazságosság, szeretet ... stb. Pál apostol a görög bölcsektől idézi, amikor Istenről azt mondja, „Őbenne élünk, mozgunk és” Ez panteista vagy sokkal inkább teremtési szempontból is értelmezhető, mely különbséget tesz Isten és a világ között. Amikor a Biblia különbséget tesz Isten és a világ között, akkor azt hangsúlyozza, hogy a teremtőt kell imádnunk, nem pedig a teremtményt. Spinoza panteista monizmusa – úgy gondolom – problémákba ütközik. A gondolatot és kiterjedést az Egy két aspektusának tekinti. Azt is mondja, hogy Istennek végtelen sok egyéb tulajdonsága van, de ezeket az emberek nem ismerhetik. Spinoza Isten számos aspektusa közül, amit ismerünk, a csend via negatíváját választja. Erre a teológiának nagy alázattal azt kell választania, hogy Isten számos egyéb dolgot kijelentett magáról.

A hagyományos teológia is kijelenti, hogy „Őbenne élünkEgy napon pedig megismerünk mindent mindenekben (1Kor.15,28.). A fő oka annak, amiért a hagyományos teológia ezt nem tekinti panteistának, az, hogy valójában nem szabad elveszítenünk Istennel való személyes kapcsolatunkat, aki akar, szeret, bírál és megvált. Isten munkálkodik a történelemben. Pál azt is mondja, hogy tudatta velünk akaratának titkát, mely nem más, mint mindent egy fő, a felkent Krisztus alatt egybegyűjteni (Ef.1, 9,10). A minden Spinoza panteizmusában nem azonos a Bibliában szereplő mindennel. Spinoza leegyszerűsíti a teológiát és Istent, mivel geometriai módszert alkalmaz, mely nem tesz különbséget Isten és a világ, racionalitás és akarat, jó és rossz között, ugyanis a minden nem csupán része az egésznek, hanem egy szubsztancia. Erre a legjobb válasz az, hogy a teológiában szereplő minden nem az egy szubsztancia és nem az egy dimenzió mindene, hanem sokkal inkább Isten tervének része. Ezen belül a terven belül számos dimenzió létezik, melyek kapcsolatban vannak egymással. Több és nem egy dimenziósan kell gondolkoznunk. Az az állítás, hogy minden Isten kifejezője, nem azt jelenti, hogy egyetlen szubsztancia létezik. Ahogyan már korábban utaltam rá, Spinoza egy sajátos definíciót alkotott a szubsztanciára. Ez azonban a problémát nem oldja meg. Spinoza elveszítette pluralitását az egységre való törekvése közepette. Ha azonban csupán egy szubsztancia (dimenzió...stb) létezik, akkor nincs mit egységesíteni.

Amikor a biliateológia azt mondja, egy Isten van, akkor arra utal, hogy ez az Isten multidimenzionális. Isten egységében plurális és pluralitásában egységes. A teológia természetesen egyetért Spinozával abban, hogy mindent a *sub specie aeternitatis* viszonylatában kell

szemlélnünk. Spinoza olvasása közben feleleveníthetjük ennek értelmezését. Teológusok lévén tudjuk, Isten első szava a teremtés szava, második szava pedig a megváltásé volt. Tudjuk, hogy Isten mindkét szava magában foglal minden dimenziót, az élet minden aspektusát, beleértve a gondolkodást, az akaratot, a morálistdöntéseket, a történelmi tetteket és társadalom minden területét. Valójában Őbenne élünk, cselekszünk, létezzünk, és mindezt nagyon is multidimenzionálisan tesszük.

Spinoza leegyszerűsített monizmusából hiányzik Isten multidimenzionális értelmezése, aki multidimenzionálissá tette a világot. A szubsztancia fogalma nem megfelelő arra, hogy Istenről beszéljünk, mivel ez könnyen Isten multidimenzionálásához vezethet. A geometriai módszer kiváló, de veszélyezteti az Egy multidimenzionálisát. Az Egy, Aki Van, egyedülálló teremtő hatalmát és értelmezését tekintve, továbbá páratlan szeretete, igazsága és szentsége. Mindig analógiákat használva beszélünk. Az Istennel kapcsolatos analógiák azonban igen sokfélék, és nem lehet őket egyetlen dimenzió nyelvére leszűkíteni.

Spinoza szerint az ember és Isten közötti különbség főként a mennyiségben és nem a minőségben rejlik. Mégis, mivel a mennyiségi különbség a véges és végtelen között óriási, ezért a különbség minőségi is. Ez a számszerű megközelítés rejtély a metafizikai absztrakció számára, ezért Spinoza nem fejlesztette tökéletes teológiai rendszerre.

Isteni kinyilatkoztatás és emberi értelem

Nekünk, akik teológiával foglalkozunk, fel kell tennünk a kérdést, mikor szolgálja az emberi okfejtés az Istenit, és mikor áll vele szemben, vagy mikor lázad ellene. Úgy vélem, mindnyájan látjuk a hit és értelem, teológia és filozófia egymástól történő elválásztásának hasznát a dogmatizmus vagy babonásság elkerülése érdekében. Létezhet-e hit tudás nélkül? Van-e tudás hit nélkül? Az értelemről alkotott elméletek nem tűnnek-e túlságosan dogmatikusnak vagy ideológiaiainak? A teológia a filozófiához hasonlóan gyakran azon fáradozik, hogy megtalálja az egyensúlyt. A Szentírás olvasása közben nekünk is alapos hermeneutikai és exegetikai vizsgálatot kell folytatnunk. Nem tudjuk a tudományos és filozófiai kérdéseket oly módon megválaszolni, mint az akadémiai kutatások. Ugyanakkor nem szabad az akadémiai és filozófiai álláspontokat gondolkodás nélkül elfogadnunk. Az emberi értelem gyakran kerül a megmagyarázhatatlan rabságába. Spinoza is ezen a véleményen volt, bár ezt számtalanszor figyelmen kívül hagyta saját módszerének kidolgozásakor.

Spinoza monizmusa dualistává válik, mikor elválasztja a vallást és a racionalitást. Még akkor sem cselekedhetünk a körülmények racionális elgondolása nélkül, amikor a miszticizmus és az etikai engedelmesség a fontos. E két terület egymástól történő elválasztása egy újfajta dualizmust teremt. Ez ellentétben áll Spinoza monizmusával, aki szerint e kettő az egészben egyesül. Nem kapcsolódtak azonban össze szoroson, csupán laza kötelék tartotta őket össze.

Spinozától kezdve a filozófia és a teológia különvált.¹¹ Descartes mindkettőt területét körülhatárolta (Pascal cáfolta, hogy a kapcsolat nem szoros), Spinoza azonban továbbmegy, és az értelem felhasználásával kritizálja az Isteni kinyilatkoztatást. A csodák számára nem hagyott helyet. Spinoza tulajdonképpen hajlik arra, hogy kivonja a tudást a vallásból és a teológiából, és csupán a morális engedelmességet hagyja meg, holott a tudás – állítása szerint – a filozófiából (értelem) ered.

Vallás, lelkiismereti szabadság, állam

Azzal, hogy Spinoza az állam (demokratikus) feladatának tartja a vallás feletti uralmat, szembe kerül azzal, amit hagyományosan a két területnek neveznek (vallási és világi). Érdekes néhány szót szólni erről a komoly problémáról. A római katolikus egyház kidolgozott egy altételt, mely a társadalom egyes területeit az állam uralma alá rendelte, ugyanakkor fontos szerepet szánt a közvetítő szervezeteknek, melyek többnyire függetlenek. Az elmúlt száz évben a kálvinisták gyakran beszéltek a területi felelősségről,¹² mely lényege különbséget tenni a társadalom egyes területeinek és szervezeteinek adott ontológiai alapvetése és az adott feladatok (coram Deo) között. Annak ellenére, hogy mindig is szoros kapcsolat volt az állam, egyház, iskola, család, üzleti élet ...stb. között, a területi felelősség arra utal, hogy a társadalom különböző szférái és szervezetei nem csupán az állam vagy kormány kiegészítő szervei. Az állami törvények céljának az igazságosságnak kellene lennie anélkül, hogy uralkodó ideológiává válna. Az egyház feladata az evangélium hirdetése anélkül, hogy törvényeket alkotna az egész nemzet számára. Számos történelmi korszakban megfigyelhető ez a folyamat, melynek eltérő hatásai voltak: volt idő, mikor a pogány szemlélet, a kereszténység, demokratikus eszmék, vagy a totalitárius ideológiák uralkodtak.

¹¹ A témához lásd még G. van den Brink, *Orientatie in de filosofie: Westerse wijsbegeerte in wisselwerking met geloof en theologie* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2000), p.179 ff.

¹² Az amszterdami Szabad Egyetemen megnyitása alkalmából 1887-ben, Abraham Kuyper tartott azonos címmel (területi -) előadást.

Tágabb értelemben, kétségtelen, hogy sokan egyetértenek azzal, hogy szükség van szabadságra és igazságszolgáltatásra, demokráciára és igazságra, továbbá teret kell engedni a hitnek és az ideológiai különbségeknek. Gyakran vagy a túlzottan az uralom, vagy a relativizmus közelébe kerülünk, mely azt eredményezheti, hogy elveszítjük az igazság iránti érdeklődésünket és az etikai éleslátás utáni vágyunkat. Ironikus, hogy a tolerancia gyakran eredményezi hibás ideológiák térhódítását, a dogmatizmus pedig a hirdetett tantételek elvetését. Az egyház, a vallás és a teológia sokszor nem mutatkozott bölcsnek e kérdést illetően. A kormánnyal szembeni elvárások számos veszélyt rejtenek, ahogyan ezt a történelem is bizonyítja. A szociológusok rámutattak arra a tényre, hogy modern korban gyakran az állam az igazságtalanság fő elkövetője. A befolyásos emberek által elkövetett intézményes és szellemi bűntényekhez gyakran köze van az államnak, a kormány egyes részeinek, szabályoknak, a törvénynek és ezek alkalmazásának, nem beszélve ennek következményeiről, az osztályharcokról és háborúról. Az állam ideológiai szempontból nem semleges, egyáltalán nem ártatlan.

A gonosz problémája

A különböző filozófiai irányzatok és vallások más- és másféleképpen vélekednek a gonoszról. Spinoza szemlélete érdekes, és tulajdonképpen a panteizmust követve nem hisz a gonosz létezésében. Spinoza számára a gonosz nem más, mint félreértés, ami a részleges tudásból ered. Azt mondja, amit jelenleg rossznak látunk a dolgok kiteljesedésénél jóra fog fordulni. Pál a következőt írja a Róm. 8:28-ban: „Azt pedig tudjuk, hogy akik Istent szeretik, azoknak minden javukra szolgál, azoknak, akiket elhatározása szerint elhívott.” A Biblia tanításánál maradván azonban azt is tudjuk, hogy a gonosz valóban gonosz, és nem nevezhető jónak. A lényeg, hogy Isten egész terve jó. Azt is mondhatnánk, hogy a gonosz azért létezik, mert Isten ezzel is értékeesebbé akarja tenni a szabadságot.

Spinozával együtt vallhatjuk, hogy *subspecie aeternitatis* látása azt jelenti, hogy valamiféleképpen a jó lesz a győztes. Spinoza éppen azért olyan vonzó, mert komolyan veszi *sub specie aeternitatis* fontosságát. Ahogyan azonban az örökkévalóságról, az isteniről, a gonosz kérdésével kapcsolatos válaszokról vélekedik, semmiben sem közelíti meg a tradicionális teológiai gondolkodást. A teológia mindig világosan tanította, hogy Isten a gonoszt sohasem teszi jóvá, mégis mi sokszor zavarosan gondolkozunk róla. Isten ítélete alá esik a gonosz és ez az ítélet el fog térni a mi gonosz felett mondott bírálatainktól. A teoló-

gia mindig is számolt a gonosz jelenvalóságával, még akkor is, ha úgy teszünk, mintha ártatlanok lennénk. A teológia sohasem állította, hogy a gonoszt valami részleges megértéssé, vagy az egész hiányos látásává lehetne redukálni, még akkor is, ha erről így gondolkozunk nem egyszer zavarosan. Arról tanít a teológia, hogy Isten hogyan vált meg a gonosztól, amelynek a Jézus Krisztusban kapott Jó Hír a központi mondanivalója. Ha a teológia felől közelítjük meg Spinoza álláspontját, akkor abban a tanításában igazat adhatunk neki, hogy minden dolog a teljesség összefüggéseiben jónak mondható, de el kell marasztalnunk abban, hogy a részleges dolgok gonoszságának valóságát kétségbe vonja.

Míg Spinoza úgy gondolja, hogy a szenvedélyesség meggátol abban, hogy intellektuálisan meglássuk az egész tökéletességét, addig a teológia ugyanezt nem csak a szenvedélyekről mondja, hanem az intellektusról is, ami visszatarthatja az igazságot. Az Isten elleni lázadás gyökerei nem csupán az érzelmeinkben, hanem az intellektuális büszkeségünkben is megtalálható. Persze erre Spinoza máris azzal felelne, hogy a büszkeség is a szenvedélyesség egy formája. Figyelembe kell tehát vennünk azon vitákat is, melyek nem pusztán értelemről beszélnek, hanem a gondolkodásról, az akaratról és az érzelmekről együtt szólnak, mint amik hatással vannak világnézetünkre. Spinoza nélküli Platón lovait, melyek az akarat és a vágy voltak, és csak a szekérhajtóját, az észet tartja meg. Ez a megoldás nagyon is platonista, sőt neo-platonista. A teológia a szekérhajtón kívül a lovakat is felelősnek tartja a problémaért. Spinoza a gonosz témájával kapcsolatban (Szókratészhez és Platónhoz hasonlóan) tudatlanságról, míg a teológia a bűnről beszél. Nekünk mindkettőt szem előtt kell tartanunk.

Szabadság, béke és szentség

Spinoza azért is csábító, mert Istent, *summum bonum*nak (legfőbb jó) látja. Tudni Istenről és megérteni őt a legmagasabb rendű erény, amelynek jutalma az áldás. Spinoza igazán értékesnek, Isten intuitív és intellektuális szeretetét tartotta. A valóság ismerete Isten ismerete. Egyetérteni annyi tesz, mint alárendelni magunkat a valóságnak, egyetérteni annyi, mint alárendelni magunkat Istennek. Spinoza látta, hogy az utálat viszonzásul utálatot szül, míg a szeretet eltörli az utálatot.

Minekutána minden Istenre utal, így valóban minden Isten részének tekinthető, és a legnagyobb gondolat, amit csak birtokolhatunk nagyon hasonló Spinoza filozófiai Isten meghatározásához. A tökéletes békeség nem más, mint hogy tudjuk, minden Isten által és

Tőle elrendelve történik. Spinoza számára ez egy rideg, matematikai, logikai és deduktív monista szükségszerűség. Eszerint úgy szerethetjük Istent, mint egy matematikai egyenletet, ami a egyenlőség jel két oldalának egyensúlyban tartásával valósítja meg a tökéletes egységet. Spinoza rendszerében nem vagyunk képesek Istent Teremtőnként és Megváltónként szeretni (kivéve valami nagyon elvont módon). Spinoza istene számára a logikai és matematikai megoldások az elsődlegesek, melyek logikai és matematikai kirakós játékká lesznek. Ennek a kirakós játéknak azonban több dimenziója is van.

Pozitívum, amit Goethe is elmondott Spinozával szemben, hogy Isten nevében szembeszállt a babonassággal. Spinozánál azonban nem kapnak szerepet a hit és értelem, filozófia és teológia dialógusai. *Quod demonstradumjának* következtetései nem sikerültek olyanra, amilyenre szerette volna. Hegel átveszi Spinoza egyes tanításait, majd beépíti a mindennel kapcsolatban álló Abszolút Szellem témájába. Hegel látása teljesebb a spinozai gondolatoknál, hiszen neki sikerült több szempontot is figyelembe vennie filozófiai rendszerének kiépítésénél.

Spinoza a következő sorokkal zárja Etika című írását:

„Látható ebből mily sokra képes a bölcs, mennyivel erősebb a tudatlannál, akit egyedül a vágya hajt cselekvésére. Mert a tudatlan, azonkívül, hogy külső okok űzik hajtják sokféleképpen, és sohasem jut el igazán lelki megelégedettségéhez, emellett úgy él, mint aki semmit sem tud önmagáról, Istenről s a dolgokról, s mihelyt megszűnik szenvedni, megszűnik egyúttal létezni is. A bölcs ellenben, amennyiben mint ilyent tekintjük, alig indul fel a lelkében, hanem bizonyos örök szükségszerűség szerint tudva önmagáról, Istenről és a dolgokról, sohasem szűnik meg létezni, hanem mindig igaz lelki megelégedettség birtokába van. Ha mármost az idevezető út, amint megmutattam, nagyon nehéznek is látszik, mégis megtalálható. S bizonyára nehéznek kell lennie, hogy oly ritkán akadnak rá. Mert hogyan volna különben lehetséges, ha szemünk előtt volna az üdvösség, s elérhető volna fáradság nélkül, hogy csaknem mindenki elhanyagolja? De minden, ami kiváló, éppoly nehéz, mint amilyen ritka.”¹³

¹³ Benedictus de Spinoza, *Etika*, Osiris 1997. p 393.

A teológia leglényegesebb kérdése Spinozához, még akkor is ha egyetért abban vele, hogy mindent az örökkévalóság távlataiban kell szemlélni az, hogy vajon az örökkévalóság nem jelentette e ki magát sokkal inkább, mint amennyire azt Spinoza látta.